

Herman József és a digitális latin dialektológia¹

Adamik Béla

Università Ca' Foscari Venezia
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

This study presents some aspects of the scholarly work of József Herman (1924–2005), a Romanist linguist, which focused on Late (Vulgar) Latin and ultimately laid an entirely new foundation for the study of the regional varieties of the Latin language. Beyond the methodological renewal of the dialectological analysis of epigraphic material, Herman was also a pioneer in initiating the creation of a digital historical linguistic database of Late Latin (Late Latin Data Base). Although this project could not be realized during his lifetime, it was later reconstituted under the name Computerized Historical Linguistic Database of the Latin Inscriptions of the Imperial Age (LLDB). This reimagined database has since become a driving force in contemporary Latin dialectology and a veritable treasure trove of resources for related research.

Keywords: Latin dialectology, inscriptions, database, data collection, József Herman, history of science

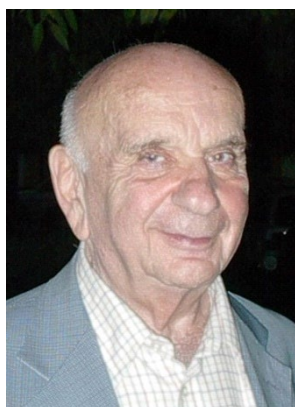
Kulcsszavak: latin dialektológia, feliratok, adatbázis, adatgyűjtés, Herman József, tudománytörténet

1. Bevezetés

Hadd kezdjem tanulmányomat egy személyes és szubjektív bevezetéssel, ami kellőképpen megvilágíthatja, hogy Herman József mekkora tekintélynek számított saját szűkebb szakmájában, a vulgáris latin és újlatin nyelvészeti kutatások terén nemzetközi szinten, főképp Nyugat-Európában, ahol semmiféle világi-politikai hatalom vagy tudományosságon kívüli szempont nem befolyásolhatta személyiségének és munkásságának értékelését. Jőmagam kezdő kutatóként, doktoranduszként és tanársegédként, jóval a rendszerváltás után, a 90-es évek közepén ismertem meg Herman tanár urat (1. kép), mégpedig elsősorban nyugat-európai,

¹ Jelen tanulmány a Digital Latin Dialectology (DiLaDi): Tracing Linguistic Variation in the Light of Ancient and Early Medieval Sources című ERC-2022-ADG 101098102 számú projekt keretében készült.

latin nyelvészeti (az 1995-ös eichstätti ICLL)² és vulgáris latin (az 1997-es heidelbergi LVLT)³ szakkonferenciákon, aminek abból a szempontból biztos volt (rám nézve legalábbis) jelentősége, hogy egy olyan környezetben ismerhettem meg őt, amely mentes volt minden hazai előítélettől, előzetes (politikai-érzelmi) megítéléstől,⁴ amelyek a róla kialakított képemet esetleg befolyásolhatták volna.

1. ábra: Herman József⁵

Herman ezeken a nyugat-európai latin nyelvészeti szakkonferenciákon nemcsak előadóként volt jelen, hanem a szervezőbizottságok tagjaként aktív szerepet is játszott azok létrejöttében, lebonyolításában és folytatásában, a következő helyszínek kiválasztásában. Itt csak zárójelben jegyzem meg, hogy a Nemzetközi Vulgáris és Kései Latin ('Latin Vulgaire – Latin Tardif' avagy rövidítve LVLT) konferencia szervezőbizottságában betöltött tagsága és vezető szerepe természetes és magától értetődő volt, hiszen ő alapította és szervezte meg az első ilyen konferenciát Pécsen 1985-ben.⁶ Hermant tehát úgymond „piacgazdasági” avagy

² ICLL = International Colloquium on Latin Linguistics,
<http://web.philo.ulg.ac.be/cill/en/>.

³ LVLT = International Colloquium on Late and Vulgar Latin (Latin vulgaire – latin tardif), <https://dlfc.unibg.it/it/ricerca/strutture-ricerca/associazioni-accademiche/societe-internationale-pour-letude-du-latin>.

⁴ Tudniillik Herman nagyon fontos pozíciókat betöltő kultúrpolitikus is volt a rendszerváltás előtti Magyarországon, az ezzel kapcsolatos megbízásaihoz vö. Markó (szerk.) (2001: 9); ő maga is írt arról, hogy egyik fiatalkori, politikai lelkesedésből írt tanulmánya negatív hatást gyakorolt munkásságának hazai megítélésére, vö. Herman (1991: 59).

⁵ A szerző felvétele, készült Sevillában, 2003. szeptember elején.

⁶ A konferencia előadásait Herman meg is jelentette, vö. Herman (1987).

„szabadpiaci” körülmények között ismertem meg személyesen, Nyugat-Európában, így minden prekoncepció nélkül tudtam amúgy is (számomra mindenképpen) vonzó személyiségét magamba fogadni, tisztán szakmai-emberi szempontok szerint.⁷ Elképedve láttam ezeken a külföldi latin nyelvészeti szakkonferenciákon, hogy Hermannak szakmai (és tudományszervezői) munkássága révén (hazai szemmel nézve) szinte felfoghatatlan mértékű, óriási tekintélye van, és hogy a nemzetközi tudományos erőterben Herman azokkal a nagy nevekkel mozog egy szinten, akik meghatározták a korszak latin-újlatin nyelvészeti kutatási irányait, mint Eugenio Coseriu,⁸ Harm Pinkster,⁹ Gualtiero Calboli¹⁰ és főképpen (az általam személyesen már nem ismert) Veikko Väänänen,¹¹ aki nyomán és után valóban Herman viselte a „Monsieur Latin vulgaire” címet a szakmában (ahogy ő maga is írja pályaképében). Nyilván volt ebben annak is szerepe, hogy Herman ebben az időben a velencei Ca’ Foscari egyetem („per chiara fama” kinevezett) professzora (1992–1999) volt (Markó (szerk.) 2001: 7, 9), és még sok más szempontnak is, mint például rendkívüli idegennyelv-tudásának (franciául, angolul, németül, olaszul tökéletesen beszélt, és e nyelvek között mindenféle szünet nélkül tudott váltani), amelyet igen jól tudott kamatoztatni a nemzetközi vizeken, legendás diplomáciai érzékével, készségeivel egyetemben, utoljára (általam látva és megélve) a 2003-as sevillai nemzetközi vulgáris latin konferencián.

2. Herman latin dialektológiai munkássága

A lényeg mindebben az, hogy bár én még akkoriban vulgáris latin kutatással csak érintőlegesen foglalkoztam a latin nyelvtörténeten belül, felébredt bennem a kíváncsiság, hogy milyen lehet az a munkásság, amely mindenféle előítéllettől mentesen ekkora tekintéllyel és elismertséggel ruház fel egy magyar tudóst a „szabad világban”. Így aztán (kezdő) latin nyelvtörténészként szép lassan elkezdtem Herman-tanulmányokat olvasni, már csak azért is, mert a kései és vulgáris latin fejlődés szintén a latin nyelvtörténet részét képezi, így úgy gondoltam, hogy már latin nyelvtörténeti látóköröm kitágítására, tulajdonképpen a korai latin mellé a kései

⁷ Nyilván volt annak is jelentősége, hogy Hermannak édesapám, Adamik Tamás, az ELTE Latin Tanszékének akkori professzora (<https://klf.elte.hu/adamiktamas>) mutatott be, akinek szakmai és emberi alapon a lehető legpozitívabb véleménye volt róla, hiszen édesapám munkásságában a vulgárislatin-kutatás bizonyos aspektusai is helyet kaptak, és rendszeres résztvevője volt a Nemzetközi Vulgáris és Kései Latin konferenciának 1985-től egészen az 1998-as budapesti rendezvényig (<https://lvlt13.elte.hu/>), és rendszeres tanulmány szerzője is a vonatkozó konferenciaköteteknek.

⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Eugenio_Coseriu.

⁹ <https://www.harpinkster.nl/>.

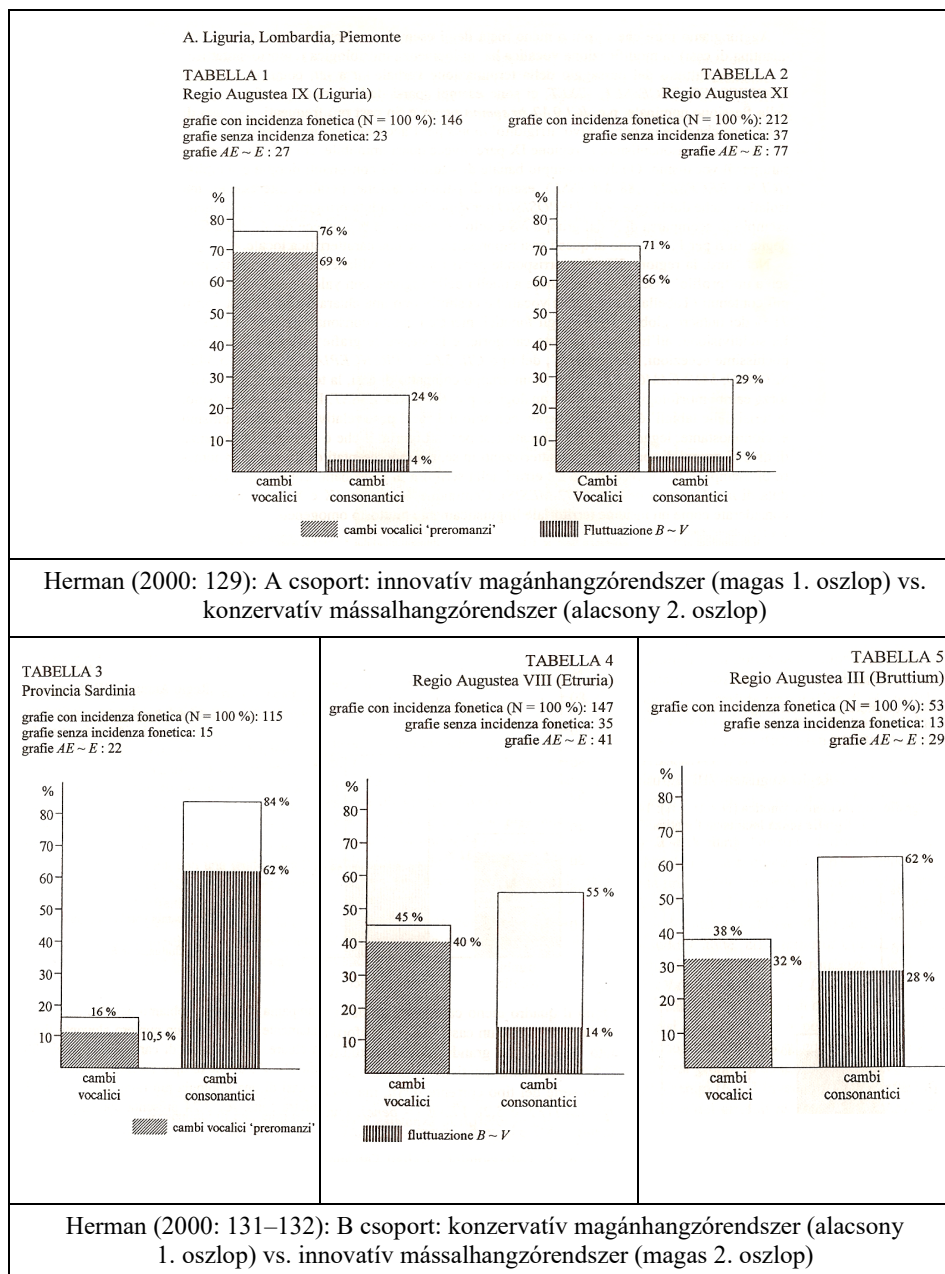
¹⁰ https://it.wikipedia.org/wiki/Gualtiero_Calboli.

¹¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Veikko_V%C3%A4n%C3%A4nen.

latin bevonására is jó hatással lesznek a Herman-olvasmányok. Hogy mit lehetett akkoriban (a 90-es években) Hermantól olvasni? Idegen nyelven persze szinte mindent (bár a hozzáférés ezekhez egyáltalán nem volt olyan egyszerű, mint manapság), magyarul csak néhány tanulmánya (Herman 1968, 1984, 1986–1987), akadémiai székfoglalója (Herman 1985) és *Francia nyelvtörténete* (Herman 1966) volt elérhető, amelynek első fele nagyrészt egy vulgáris latin bevezetés volt. Ezek a magyar tanulmányok (olykor Kiss Sándor fordításában) jó bevezetést nyújtottak a Herman-féle latin dialektológia és vulgárlatin-kutatás világába. Minden magyar érdeklődőnek ezeket javaslom kezdő olvasmánynak, meg persze a vulgáris latinról szóló tankönyvének magyar változatát, de az csak 2003-tól vált elérhetővé Szíjj Ildikó fordításában, a Tinta Könyvkiadónak köszönhetően (Herman 2003), miután számos nyelven már megjelent addigra, többek között angolul és még japánul is. Amint azonban az ember egyre jobban elmerült a Herman-munkásságban, óhatatlanul szükségessé vált Herman idegen nyelvű (többnyire francia, olykor angol vagy olasz) tanulmányainak olvasása, így hamar kezünkbe „kellett” vennünk Herman 1990-ben megjelent tanulmánygyűjteményét, majd később, már halála után annak folytatását, második kötetét, amelyik 2006-ban jelent meg. Ebből a két kötetből és még néhány másutt megjelent tanulmányából az érdeklődő olvasó, kutató részletes képet kaphatott a Herman-féle latin dialektológiáról, amivel lényegében megújította a latin nyelv területi változatainak feliratok vizsgálatára alapuló kutatását, amely valóban kátyúba jutott, teljesen megrekedt a 20. század közepére. Erről a folyamatról és a 20. század második felében lezajlott metodológiai megújulásról Herman is írt (Herman 1985), és én is írtam, bemutatva a Herman-féle metodológia lényegét (Adamik 2010, 2012), amely röviden a következőkben foglalható össze.

A feliratokon fellelhető, nyelvi változásokra, a nyelvi rendszer mozgásaira utaló különféle jelenségek, jelenségcsoportok (preskriptív szempontból a norma-nyelvhez viszonyított hibák, eltérések) egymáshoz képesti gyakoriságának, megoszlásának vizsgálatával lehet a latin nyelv területi és időbeli változásait kutatni. Az egyes földrajzi területek vagy korszakok közötti nyelvi (diatopikus vagy diakrón) különbségek mint e területek, illetve korszakok (adott nyelvi alrendszerre vonatkozó) hibaprofiljai közti különbségek jelentkeznek, tehát a „hibák” eltérő megoszlásában, disztribúciójában manifesztálódnak.

Herman módszere alkalmazását legillusztratívabban egyik utolsó, 2000-ben megjelent tanulmányában, Itália öt kiválasztott régiójának keresztény (nagyjából 4–6. századi) feliratain, egy kb. 1300 feliratból álló korpuszon mutatta be, rendkívül szemléletes grafikonok segítségével: a tárgyalt öt itáliai régiót nyelvi profiljuk alapján két csoportra (A és B) osztotta.

2. ábra: Itália kései latin hangrendszere öt kiválasztott régió keresztény feliratainak alapján, Herman (2000) nyomán

Ezekből a Herman-féle grafikonokból világosan látszik, hogy e régiók hibaprofiljai jelentős különbségeket mutatnak fel, és jellegzetes hibamegoszlásuk, hibaszervezetük alapján ez az öt régió két kontrasztív csoportba szervezhető. Az „A” jelű csoport területein (az észak-itáliai Liguriában és Transpadanában) egy világosan újító jellegű magánhangzórendszer és egy kimondottan konzervatív mássalhangzórendszer figyelhető meg, míg a „B” jelű csoport területein (elsősorban Sardinianban és kisebb mértékben a dél-itáliai Bruttiumban) viszont épp fordítva, egy kimondottan konzervatív, avagy kevésbé innovatív magánhangzórendszer és egy nagymértékben vagy jelentősen innovatív mássalhangzórendszer regisztrálható.¹² Herman József számos tanulmányban publikált eredményei tehát igazolták, hogy a latin nyelvterület a korai és a kései császárkorban sem volt egységes, mint ahogy azt korábban feltételezték, hanem olyasfajta differenciálódás jeleit lehet felfedezni rajta, amelyet bátran lehet dialektalizációnak vagy regionalizációnak nevezni.¹³

Herman itt csak röviden ismertetett, a modern latin dialektológiát megalapozó munkásságának köszönhetően végül is a huszadik század végére mindenképpen bebizonyosodott, hogy a feliratok a latin nyelv területi (és egyéb) változatai kutatásának elsőrendű és legfontosabb forrását képezik. A Herman-életműnek ez a tanulsága, eredménye rendkívül kontrasztív módon került szembe azzal a (20. század első feléből megörökölt) szkeptikus állásponttal, amelyik még 2007-ben is megjelent J. N. Adams nagyhatású könyvében a latin nyelv területi változatairól, miszerint éppen a feliratok lennének a legkevésbé felhasználhatók a különféle forrástípusok közül a latin nyelv regionális változatainak kutatására.¹⁴ Ennek a szkeptikus álláspontnak a tarthatatlanságát igazolták a Herman munkásságát, életművét (hazai és európai kutatási programok támogatásával)¹⁵ folytató, nemzetközi együttműködésben végzett kutatások az utóbbi nagyjából 20 évben. Hogy ezeket a Herman utáni kutatásokat, azok eredményességét végül is mi alapozta

¹² Etruria igazából egyik csoportba se tartozik, ott kiegyenlített volt a két alrendszer fejlődése, hiszen Etruria százalékos számai (azaz 45% cambi vocalici, 55% cambi consonantici) lényegében megfelelnek a magánhangzók (43%) és mássalhangzók (57%) átlagos eloszlásának a latinban, vö. Papini (2022: 354).

¹³ Vö. pl. Herman (1985: 33) és (2003: 89–91).

¹⁴ Adams (2007: 7): “of the evidence that might be called on in investigating the regional diversity of Latin, inscriptions, with their uniformity right across the Empire, are the weakest”, és Adams (2007: 35): “It will become clear that I do not find inscriptions, particularly of the Empire, satisfactory as evidence for the regional diversity of the language.”

¹⁵ Az első lábjegyzetben említett ERC-projekten túl a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal NKFIH (OTKA K 135359 2020–2024, K 124170 2018–2021, K 108399 2014–2017, K 81864 2010–2013, K 62032 2006–2009) és az MTA Lendület-programja (2015–2020) támogatta a projektmunkákat.

meg, mi készítette elő, tehát hogy a Herman-féle szellemi hagyatéknak tulajdonképpen melyik eleme vált végül döntő jelentőségűvé ebben a folyamatban, amely alapvetően a 21. század első negyedében zajlott és zajlik le, arról szól e tanulmány második fele.

3. A Herman-féle LLDB-adatbázis

Ehhez azonban egy rövid kitérőt kell tennünk, hogy bemutassuk, hogyan, milyen módszerekkel folytak azok az alapvető előkészítő kutatások, amelyekkel Herman eredményeit elérte, amelyekre alapozva tanulmányait megírta a 20. század második felében. Természetesen elmondható, hogy a digitalizáció, az internet és a személyi számítógépek kora előtt minden ilyesfajta kutatás alapvetően papír alapon folyt, nagyjából úgy, ahogy ez korábban, a 19. században és a 20. század első felében történt. Herman a latin feliratok nyelvének vizsgálatához és az erre alapozott dialektológiai kutatásaihoz alapvetően kétféle forrást, illetve adattárat használt fel. Egyrészt a Római Birodalom bizonyos területeiről léteztek provincia-leírások, mint a 20. század elejéről Pirsoné Gallia, vagy Carnoyé Hispánia és Skóké Dalmatia feliratainak latinságáról vagy a 60-as évekből Mihăescué Dacia, Statié Scythia Minor és Zambonié Venetia et Histria feliratainak latin nyelvéről, amelyek viszonylag egyszerű módon, nyelvi alrendszerenként összegyűjtötték, és leíró módon bemutatták a klasszikus normanyelvtől való eltéréseket, az egyszerű elírásoktól kezdve az élő latin beszélt nyelv avagy vulgáris latin változásokat tükröző nyelvi jelenségekig.¹⁶

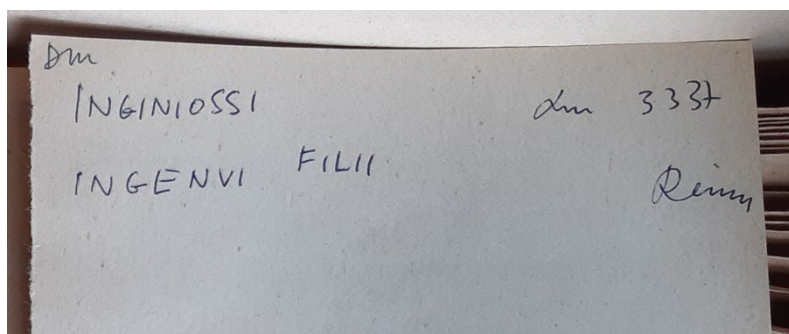
Herman ezeket a munkákat használta tehát alapvetően a császárkori latin nyelv területi változatainak kutatásához, de hamar rájött, hogy ezek a deskriptív jellegű provincia-nyelvreírások, tehát lényegében a szekundér irodalom, nem felel meg azoknak a kívánalmaknak, amelyeket a fent ismertetett Herman-féle metodológia megkövetelt, arról nem is beszélve, hogy a 20. század elején publikált monográfiák már anyagukban is jócskán elavultak a 20. század második felére, hiszen megjelenésüket követően rengeteg feliratot publikáltak az adott provinciákról. Hispániában például a 20. század végén ismert és publikált feliratos anyag a 20. század eleji mennyiségnek körülbelül négyszeresét tette ki.¹⁷ Ezért Herman az 50-es években elhatározta, hogy saját adatgyűjtésbe kezd, hogy egy saját cédula-adattárat építsen fel, amit azután latin feliratos dialektológiai szakcikkeiben hasznosíthat. Ezt a

¹⁶ Pirson (1901), Carnoy (1906), Skok (1915), Mihăescu (1960), Stati (1961) és Zamboni (1965–1969); az ilyen típusú leírásoknak kései hajtásai Fehér Bence 2007-es magyar nyelvű monográfiája (Fehér 2007) Pannonia, és Eugenia Beu-Dachin 2014-es angol monográfiája (Beu-Dachin 2014) a dáciai feliratok nyelvéről, valamint Giovanbattista Galdi olasz nyelvű monográfiája a keleti provinciák névszórendszeréről (Galdi 2004).

¹⁷ Alföldy (1999: 89 sk.); a latin feliratok száma itt 100 év alatt kb. 6000-ről több mint 22000-re növekedett.

munkát a galliai provinciák (Tres Galliae és Narbonensis) feliratain kezdte el, mivel úgy találta, hogy Pirson 1901-es gyűjtése eleve hiányos volt, minthogy a galliai latin feliratok *Corpus Inscriptionum Latinarum*-beli (rövidítve CIL-beli) kiadása még nem fejeződött be addigra, így Gallia Belgica CIL-fasciculusa csak három évvel Pirson monográfiája után jelent meg (Hirschfeld – Zangemeister 1904).

Ennek a gyűjtésnek a cédulaanyaga szerencsére fennmaradt a Herman-hagyatékban (jelenleg az ELTE Latin Tanszékén található), így egy példán szemléltetni tudom, hogy milyen volt az adatgyűjtés és az adatok rögzítése a 20. század 50-es, 60-as éveiben. Azt már itt megjegyezhetjük, hogy ez nyilván nem különbözött sokban a korábbi (19. század végi, 20. század eleji) gyakorlattól.

3. ábra: Herman-féle cédula a CIL 13, 3337-es feliratról

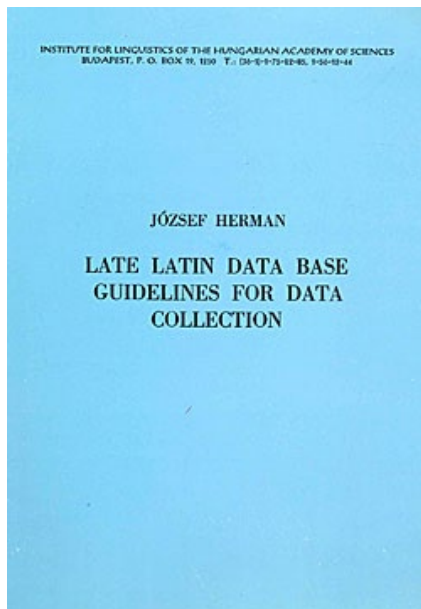
Herman a CIL-ből kigyűjtött adatokat, így a például szolgáló *Ingeniosi* helyetti *Inginiossi* formát (az *Ingeniosus* személynév sg. gen. alakját) is, pusztán rövid bibliográfiai meghatározással cédulákon rögzítette (3. ábra), azokat egy borítékban archiválta (általában 100 felirat adatai kerültek egy borítékba), majd a borítékokat egy erre a célra megfelelő dobozban helyezte el és tárolta. Idővel azonban mind nehezkesebb volt a több tízezer, akár több százezer latin feliratról kinyert vagy kinyerhető több tízezres nagyságrendű hiba-adattenger hagyományos manuális kezelése (egyre több doboza, illetve ládája telt meg Hermannak), így a 80-as évek végén, 90-es évek elején Herman elhatározta egy digitális, azaz számítógépes feliratos hiba-adatbázis megteremtését, ez volt a *Late Latin Data Base*, rövidítve LLDB. Ebben a munkában segítségére volt Kiss Sándor romanista is, aki a 90-es években a romanisztika mellett a vulgáris latint is oktatta az ELTE-n. Az akkori LLDB-projekt nagyjából úgy működött, hogy az adatgyűjtők, többnyire egyetemi hallgatók, így jómagam is (Kiss Sándor felkérésére és megbízásából) kaptunk egy provinciát, én pl. Dalmáciát, és az MTA könyvtárában a nyomtatásban megjelent CIL-köteteken megkezdtük az adatgyűjtést az LLDB számára.

LLAT.DBF data form

1. CODE_1	<u>4.6</u>	CODE_2	<u> </u>
2. TEXT	<u>COLLOCABI, EVM</u>		
<u> </u>			
3. BIBL	<u>3. 9508. = 1. Lug. 03. 02393. 6-7</u>		
4. LOC_1	<u>DL</u>	LOC_2	<u> </u>
		LOC_3	<u>SALONA</u>
5. YEAR	<u>p. Chr. 382</u>	CENTURY	<u> </u>
		QUARTER	<u> </u>
6. SPEC_1	<u> </u>	SPEC_2	<u> </u>
		SPEC_3	<u> </u>
7. EVAL	<u> </u>		
8. REMARK	<u>For. tan. pra' collocavit'?</u>		
<u> </u>			

4. ábra: Papír LLDB-adatlap a CIL 3, 9508-as felirat egyik adatáról

A kigyűjtött adatokat akkor még papír adatlapokon rögzítettük, ahogy ezt pl. az általam kigyűjtött és rögzített, *collocavit* helyetti COLLOCABI alakot (*colloco* 1 'elhelyez' ige praes. perf. ind. act. sg. 3. formát) tartalmazó adatlap illusztrálja. A kézzel kigyűjtött, papír alapú adatlapra meghatározott szabályok szerint felvett adatokat azután számítógépen rögzítették az MTA Nyelvtudományi Intézetben, értelemszerűen akkoriban még offline módon, internet még nem létezett. Ez az LLDB projekt akkor különféle okok miatt abbamaradt (lásd erről Adamik 2010: 314–315), amit az is jól illusztrál, hogy a bemutatott LLDB papír-adatlapok utolsó adagja nálam maradt, tehát nem kerültek számítógépen rögzítésre, de így legalább felhasználhattam a nálam lévő dalmáciai adatlapokat ennek az írásnak az illusztrációs anyagaként. Az offline LLDB-adatbázis-szoftver Herman elmondása szerint maga is tönkrement a 90-es évek végén azzal a számítógéppel együtt, amelyre telepítve volt, ránk csak a *Késő Latin Adattár* angol nyelvű adatgyűjtési szabályzata maradt. Ez „hozott anyagról sokszorosítva” az MTA Nyelvtudományi Intézetében jelent meg 1990-ben vagy 1991-ben.

5. ábra: a Herman-féle LLDB adatgyűjtési szabályzatának borítója

Herman Józsefet azonban (szerencsére) nem hagyta nyugodni ez a kudarc, így nyolcvanévesen, 2004 végén személyes konzultációk során meggyőződött arról, hogy egykori LLDB-programjának újjáélesztése mennyire szükséges és aktuális lenne. A terv megvalósítására kutatócsoportot állítottunk fel, és 2005-ben sikeresen pályáztunk az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramoknál (OTKA), aminek következtében 2006-ban elkezdhattuk a munkálatokat. Ezt Herman sajnos már nem élhette meg.¹⁸

4. Az újjáalkotott LLDB-adatbázis és annak nyelvészeti-dialektológiai felhasználása

A semmiből újjáalkotott digitális LLDB-adatbázis, immár *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa* néven, idővel a sorozatos OTKA-pályázati támogatásoknak (2006 és 2024 között), majd egy Lendület-pályázati támogatásnak (2015–2020) köszönhetően és most már egy ERC-projekt (2023–2028) támogatásával is a latin dialektológiai kutatások alapvető és egyedülálló eszközévé vált. A korábbi manuális és papíralapú adatgyűjtéssel szemben a modern adatgyűjtés és adatrögzítés már élvezheti az informatikai forradalom

¹⁸ A számos megemlékezés közül ld. Adamik (2005), vö. még https://hu.wikipedia.org/wiki/Herman_József.

minden vívmányát, különösképpen az internetes hozzáférés lehetőségét, ami meghozta az igazi áttörést az adatgyűjtésben: a latin feliratos nyelvi adatok tekintetében ez a gyűjtési tevékenység ennek megfelelően az interneten folyik 2006 óta a <https://lldb.elte.hu/> oldalon. Az adatbázis felhasználója hamar észreveheti, hogy a normanyelvtől való eltéréseket tartalmazó digitális LLDB-adatlapok sokféleképpen vannak egymással összelinkelve, és azokkal a digitális szövegtörzsekkel is összelinkelődnék, amelyekből ki lettek gyűjtve.

LLDB-szám:	LLDB-160253
Kód:	e > I
Alternatív kód:	nincs
Releváns szöveg:	INGINIOSSI
Klasszikus szöveg:	Ingeniosi
Bibliográfia:	cím: CIL [?] , kötet: 13, alkötet: , feliratszám: 3337, sorszám: 2 ↗
Ekvivalencia Bibliográfia:	cím: RIRs [?] , kötet: , alkötet: , feliratszám: 98, sorszám: 2
Hely:	Provincia Belgica, Város Durocortorum
Keltezés:	Kr.u. 101-től Kr.u. 230-ig
Felirattípus	nem keresztény, próza, magán, szöveghordozó: kő, szövegtípus: sírfelirat
Értékelhetőségi tényezők:	
Megjegyzés:	date by EDCS-10600085
Gyűjtő:	Adamik Béla

6. ábra: LLDB-adatlap a CIL 13, 3337-es felirat egyik adatáról

A papíralapú és a digitális adatlapok közötti különbségeket jól szemlélteti a fentebb említett *Ingeniosi* helyett *InginioSSI* formát tartalmazó Herman-féle cédula (3. ábra) és LLDB-adatlap (6. ábra) egybevetése, de még inkább a *collocavit* helyetti COLLOCABI-t tartalmazó régi LLDB- (4. ábra) és új LLDB-adatlap (7. ábra) összehasonlítása.

A digitális adatalapról át lehet linkelni a felirat szövegét, fényképét és más metaadatait tartalmazó epigráfiai adatbázis (jelen esetben az EDCS) oldalára,¹⁹ amelynek linkoldaláról könnyen visszajuthatunk az LLDB-be, az adott feliratról felvitt összes adatlaphoz,²⁰ így a *collocavit* helyett COLLOCABI-t tartalmazó LLDB-13-as sorszámú (2006 októberében rögzített) adatlaphoz is.

¹⁹ https://db.edcs.eu/epigr/epi_url.php?s_sprache=en&p_publication=ILJug-03%2C+02393.

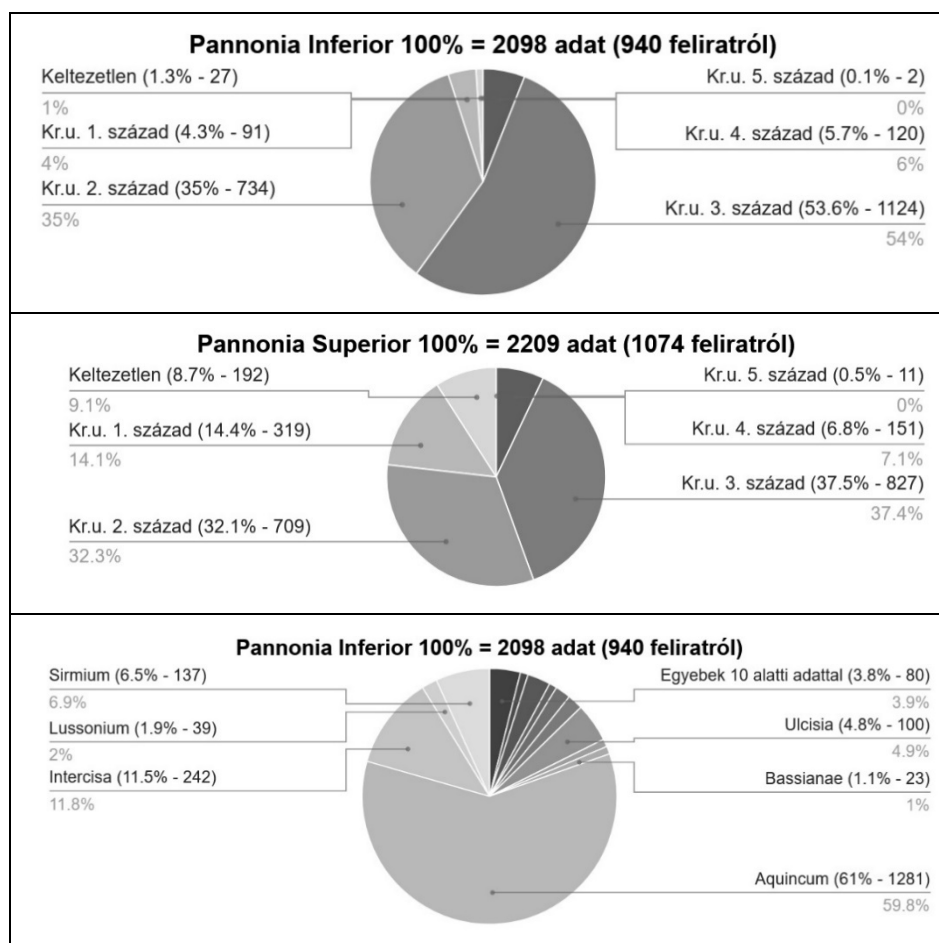
²⁰ https://lldb.elte.hu/admin/search_2.php?bibltitle=ILJug&bibl_volume=3&bibl_subvolume=&bibl_insc=2393&language=eng.

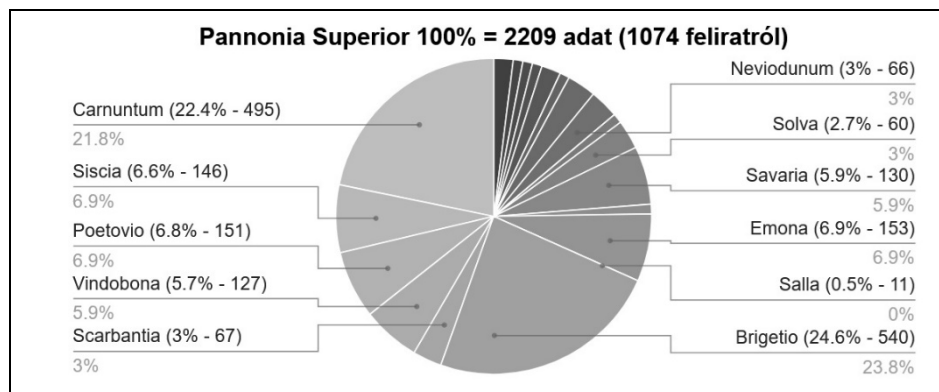
LLDB-szám:	LLDB-13
Kód:	(voc.)-v-(voc.) > B
Alternatív kód:	nincs
Releváns szöveg:	COLLO CABI
Klasszikus szöveg:	collocavi
Bibliográfia:	cím: ILJug [?] , kötet: 3, alkötet: , feliratszám: 2393, sorszám: 6-7 ↗
Ekvivalencia Bibliográfia:	cím: CIL [?] , kötet: 3, alkötet: , feliratszám: 9508, sorszám: 6-7 ↗
Hely:	Provincia Dalmatia, Város Salona
Keltezés:	Kr.u. 382
Felirattípus	keresztény, próza, magán, szöveghordozó: kő, szövegtípus: sírfelirat
Értékelhetőségi tényezők:	
Megjegyzés:	1. forma 'collocabi' fortasse pro 'collocavit' est posita. 2. = Salona 1, 163
Gyűjtő:	Adamik Béla

7. ábra: LLDB-adatlap a CIL 3, 9508-as felirat egyik adatáról

Az immár több mint 69000 közvetlen (tehát nem kéziratos) hagyományozású latin nyelvű dokumentumról (feliratról, papiruszról és pergamenről) rögzített közel 180 000 digitális adatlapot tartalmazó online digitális adatbázis lehetővé teszi az adatok rögzítésén, annak minőségbiztosítási folyamatán túl az adatállományok strukturális, megoszlási viszonyainak elemzését (a kiterjesztett keresőmotor és az arra telepített diagram- és térképes ábrázoló programelemek révén, vö. Adamik 2016), azok nyelvészeti-dialektológiai felhasználását. A számos (tulajdonképpen végtelen variációs) lehetőség közül csak *Pannonia Inferior* és *Pannonia Superior* provincia (nagyjából megegyező mennyiségű) adatállományának területi és időbeli megoszlásának különbségeit mutató diagramokkal illusztrálom a lehetőségek egy igen kis szeletét a 8. ábrán. Ezekből (azon túlmenően, hogy mindkét provincia adatállománya lényegében az 1–4. századra datálható) könnyen leolvasható, hogy a nyugati pannóniai térséget felölelő Pannonia Superior (a normanyelvtől való eltéréseket, főképp ún. vulgáris latin jelenségeket tartalmazó) adatainak időbeli és térbeli megoszlása jóval kiegyenlítettebb, mint a keleti pannóniai térséget felölelő Pannonia Inferior adatai. Míg Pannonia Inferior adatai a 2–3. századra 5%+53,6%=88,6%) és a tartományi székhelyre, Aquincumra (61%) koncentrálódnak, amely mellett legfeljebb Intercisa (11,5%) és Sirmium (6,5%) említhető még mint jelentősebb adatszolgáltató település, addig Pannonia Superior adatai már az 1. században is jelentős adatmennyiséget szolgáltatva (14,4%), a 2–3. században szignifikánsabb kisebb arányt tesznek ki (32,1% + 37,5% = 69,6), és területileg is

jobban megoszlanak az adatok, mint a másik tartományban: a tartományi székhely, Carnuntum (22,4%) mellett Brigetio (24,6%) is jelentős, sőt a székhelynél jelentősebb adatszolgáltató, és emellett jóval több város említhető szignifikáns (100 feletti) mennyiséget szolgáltató településként (pl. Emona 6,9%, Poetovio 6,8%, Siscia 6,6%, Savaria 5,9%, Vindobona 5,7%), mint Pannonia Inferior esetében (Sirmium 6,5%, Ulcisia 4,8%). További következtetések és vizsgálatok helyett utalok itt a pannoniai térséget tágabb összefüggéseiben tárgyaló tanulmányaimra, amelyek az LLDB-adatbázis vonatkozó adatállományainak elemzésein alapulnak (Adamik 2021 és 2023).

8. ábra: *Pannonia Inferior* és *Pannonia Superior* provincia adatállományának területi és időbeli megoszlásának különbségei

5. Összegzés

Ez a Herman által kezdeményezett LLDB-adatbázis azért is lett ennyire dinamikus és eredményes, mert a tudományos kutatómunkával párhuzamosan épült, fejlődött, a folyamatosan változó és bővülő kutatási igényeknek megfelelően, tulajdonképpen úgy, ahogy ezt Herman is elképzelte egykor. Ennek a folyamatos adatbázis-bővítéssel párhuzamosan zajló kutatómunkának az eredménye, terméke közel 100 tanulmány. Ezek az adatbázis publikációs oldalán hozzáférhetők (<https://lldb.elte.hu/publikaciok/>), nem beszélve még számos más tudományos tanulmányról, doktori értekezésről és megjelenés előtt álló publikációról, amely felhasználja az LLDB-adatbázis adatállományát és elemző moduljait itthon és külföldön. Ezek a tanulmányok, a Herman-féle kvantitatív, megoszlási vizsgálati módszertan továbbfejlesztett változatának alkalmazásával, az LLDB-adatbázisra támaszkodva a latin dialektológia számos, eddig megoldatlan kérdését tudták a korábbi próbálkozásoknál alaposabban, egzaktabban és sikeresebben megválaszolni, főképpen a fonológia és a nominális morfoszintaxis területén.

Végeredményben tehát Hermannak egy olyan kezdeményezése vált a jelenlegi latin dialektológiai kutatások motorjává és a vonatkozó kutatások szinte kimeríthetetlen alapanyagot nyújtó kincsesbányájává, amely Herman életében ugyan még nem valósulhatott meg, de a Herman-életművet folytató jelenlegi kutatások számára mára már magától értetődő mindennapos munkaeszköz: az LLDB, azaz a *Late Latin Data Base* avagy *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa*.

Irodalom

- Adamik Béla (2005), Herman József 1924–2005. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 280–283.
- Adamik Béla (2010), In memoriam Herman József: A Késő latin nyelvtörténeti adattártól a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisáig. *Antik Tanulmányok* 54: 311–321. (= Adamik, B. (2009), In Memoriam József Herman: von der Late Latin Data Base bis zur Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 49: 11–22.)
- Adamik Béla (2012), A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56: 91–105.
- Adamik, Béla (2016), Computerized Historical Linguistic Database of the Latin Inscriptions of the Imperial Age: Search and charting modules. In: Szabó, Ádám (ed.), *From Polites to Magos. Studia György Németh Sexagenario Dedicata*. University of Debrecen, Department of Ancient History, Budapest – Debrecen. 13–27.
- Adamik, Béla (2021), Romanization and Latinization of the Roman Empire in the light of data in the Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age. *Journal of Latin Linguistics* 20: 1–19.
- Adamik, Béla (2023), Vowel mergers in the Latin of the Danubian provinces of the Roman Empire as evidenced in inscriptions. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 63: 459–489.
- Adams, James Noel (2007), *The regional diversification of Latin 200 BC–AD 600*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Alföldy, Géza (1999), Il futuro della epigrafia. XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. *Atti. Quasar, Roma*. 87–102.
- Beu-Dachin, Eugenia (2014), *The Latin language in the inscriptions of Roman Dacia*. Mega Publishing House, Cluj-Napoca.
- Carnoy, Albert (1906), *Le latin d’Espagne d’après les inscriptions*. Misch & Thron, Bruxelles.
- Fehér Bence (2007), *Pannonia latin nyelvtörténete*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Galdi, Giovanbattista (2004), *Grammatica delle iscrizioni latine dell’impero (province orientali)*. Morfosintassi nominale. Herder, Roma.
- Herman József (1966), *A francia nyelv története. A latin nyelvtől az újlatin nyelvekig*. Gondolat, Budapest.
- Herman József (1968), *Latinitas Pannonica. Kísérlet a pannóniai feliratok latinságának jellemzésére*. *Filológiai Közöny* 14: 364–376.
- Herman József (1984), *A latin nyelv fejlődése a római birodalom provinciáiban: problémák és távlatok*. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 57–63.
- Herman József (1985), *Új eredmények, új kérdések a román nyelvek kialakulási folyamatának vizsgálatában*. (Akadémiai székfoglaló, 1982. december 13.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herman József (1986–1987), *A latin nyelv a Római Birodalom dunai provinciáiban. A kutatás problémái és távlatai*. *Filológiai Közöny* 32–33: 1–15.
- Herman József (éd.) (1987), *Latin vulgaire – latin tardif. Actes du Ier Colloque international sur le latin vulgaire et tardif* (Pécs 2–5 septembre 1985). Niemeyer, Tübingen.

- Herman, József (1990), *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique* (réunies par Sándor Kiss). Niemeyer, Tübingen.
- Herman József (1990/1991), *Late Latin Data Base: Guidelines for data collection*. Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Herman József (1991), Kifejezetten buta ember nem lehet nyelvész. In: Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 55–62.
- Herman, József (2000), *Differenze territoriali nel latino parlato dell'Italia tardo-imperiale: un contributo preliminare*. In: Herman, József – Marinetti, Anna (a cura di) 2000. 123–135.
- Herman József (2003), *Vulgáris Latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta, Budapest. (= *Vulgar Latin*. Penn State University Press, University Park, Pa. 2000 = *El latín vulgar*. Ariel, Barcelona 1997; első kiadás: *Le latin vulgaire*. PUF, Paris 1967, japán kiadás: Hakusuisha, Tokyo 1971.)
- Herman, József (2006), *Du latin aux langues romanes 2. Nouvelles études de linguistique historique* (réunies par Sándor Kiss). Niemeyer, Tübingen.
- Herman, József – Marinetti, Anna (a cura di) (2000), *La preistoria dell'italiano*. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica. Università Ca' Foscari di Venezia, 11–13 giugno 1998. Niemeyer, Tübingen.
- Hirschfeld, Otto – Zangemeister, Karl (1904), *Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae* (= *Corpus inscriptionum Latinarum* 13). Pars 1, Fasc. 2. *Inscriptiones Belgicae*. Reimer, Berlin.
- Markó Alexandra (szerk.) (2001), Herman József. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 23. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Fonetikai Tanszék, Budapest.
- Mihăescu, Haralambie (1960), *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*. Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București.
- Papini, Alessandro (2022), *Ipsa latinitas et regionibus cotidie mutetur et tempore*. Some methodological considerations on the use of Herman's quantitative method. *Listy Filologické* 145: 343–378.
- Pirson, Jules (1901), *La langue des inscriptions latines de la Gaule*. Office de Publicité – Société Belge de Librairie, Bruxelles.
- Skok, Petar (1915), *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Djela Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- Stati, Sorin (1961), *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*. Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București.
- Zamboni, Alberto (1965–1969), *Contributo allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria)* = *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Classe di scienze morali, lettere ed arti* 124 (1965–66): 463–517, 126 (1967–68): 77–129. *Memorie della Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti. Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti* 80 (1967–68): 139–170, *Studi linguistici friulani* 1 (1969): 110–182.